

Сергій ЛИМАН

**ДЕРЖАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСПАНСЬКОГО
КОРОЛЯ ФІЛІПА ІІ У ТВОРЧОСТІ ІСТОРИКІВ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(XIX – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті вказується, що аналіз різних напрямів діяльності Філіпа ІІ здійснювався вченими України протягом усього розглянутого періоду. Хоча правлінню Філіпа ІІ цілком було присвячено лише дві публікації (нарис М.Н. Петрова і пробна лекція В.К. Піскорського), оцінки різних векторів внутрішньополітичної, зовнішньополітичної, релігійної, соціально-економічної та правової політики іспанського короля містилися у виданнях самого різного формату. Серед них – актові промови (А.А. Дегуров, І.І. Дьячков, С. Єсікорський), дисертації (І.О. Сливичкий, Д.І. Каченовський), випускні студентські твори й наукові статті (М.М. Любович, В.Д. Попов), навчальні посібники (М.Н. Петров, В.Я. Шульгін, О.С. Трачевський), перше в Російській імперії узагальнююче видання з історії Іспанії та Португалії (В.К. Піскорський). Усі зазначені звертання мали гострий критичний характер.

Об'єктами критики ставали, насамперед, такі заходи Філіпа ІІ як придушення будь-якого інакомислення, порушення політичних прав провінцій, а також деспотичність правління та релігійний гніт.

Ключові слова: Філіп ІІ, Іспанія, історія, історіографія.

Сергей ЛИМАН

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ИСПАНСКОГО КОРОЛЯ ФИЛИППА ІІ В
ТВОРЧЕСТВЕ ИСТОРИКОВ УКРАИНСКИХ
ЗЕМЕЛЬ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
(XIX – НАЧАЛО ХХ вв.)**

В статье указывается, что анализ различных направлений деятельности Филиппа ІІ осуществлялся учёными Украины на протяжении всего рассматриваемого периода. Хотя правлению Филиппа ІІ были целиком посвящены лишь две публикации (очерк М.Н. Петрова и пробная лекция В.К. Пискорского), оценки разных векторов внутривполитической, внешнеполитической, религиозной, социально-экономической и правовой политики испанского короля содержались

в изданиях самого разного формата. Среди них – акты речи (А.А. Дегуров, И.И. Дьячков, С. Есикорский), диссертации (И.А. Сливичкий, Д.И. Каченовский), выпускные студенческие сочинения и научные статьи (Н. Н. Любич, В. Д. Попов), учебные пособия (М.Н. Петров, В.Я. Шульгин, А.С. Трачевский), первое в Российской империи обобщающее издание по истории Испании и Португалии (В.К. Пискорский). Все указанные обращения носили острый критический характер.

Объектами критики становились, прежде всего, такие меры Филиппа II как подавление любого инакомыслия, нарушение политических прав провинций, а также деспотичность правления и религиозный гнёт. Ключевые слова: Филипп II, Испания, история, историография.

Sergey LIMAN

GOVERNMENT ACTIVITIES OF SPANISH KING PHILIP II IN WORKS OF HISTORIANS FROM UKRAINIAN LANDS OF RUSSIAN EMPIRE (19-th – EARLY 20-th century)

The article specifies that various lines of activities of Philip II were under analysis by scholars of Ukraine within the entire period under study. Though completely devoted to the rule of Philip II were only two publications (an essay by M. N. Petrov and trial lecture by V. K. Piskorskiy), various vectors of internal, external, religious, social economic and legal policy of the Spanish king were evaluated in variegated studies. Among them were enactment speeches (A.A. Degurov, I.I. Dyachkov, S. Esikorский), dissertations (I.A. Slivitskiy, D.I.Kachenovskiy), graduation papers and scientific articles (N.N. Lyubovich, V.D. Popov), teaching aids (M. N. Petrov, V.Ya. Shulgin, A.S. Trachevskiy), the first generalized work on Spanish and Portuguese history in Russian Empire (V.K. Piskorskiy). All above approaches were sharply critical. The objects of criticism were in the first place such deeds of Philip II as suppression of any kind of different mind, violation of political rights of provinces, despotic administration, religious oppression.

Keywords: Philip II, Spain, history, historiography.

Відомий дослідник правління Філіппа II (1556-1598) (мал. 1) В. Прескотт свого часу стверджував: „Жоден з государів Іспанії, за винятком Карла V, не звертав на себе так часто уваги істориків, як Філіп II” [34, с. XIII]. Подібне твердження є цілком прийнятним й відносно творчості дореволюційних вітчизняних вчених. У своїх зверненнях до історії Іспанії, здійснених як

в наукових публікаціях, так і в навчальній літературі, вони відводили особистості й політиці Філіпа II центральне місце при вивченні причин занепаду Іспанії як лідера колоніальних відкриттів та гегемона Європи XVI ст. Особливо це стосується істориків українських земель Російської імперії.

Їхні звернення до даної тематики ще не стали предметом спеціального дослідження. Це пояснюється як незначною кількістю публікацій, цілком присвячених особистості Філіпа II, так і рівнем розвитку дореволюційної вітчизняної іспаністики, зародження якої традиційно пов'язується з ім'ям В.К. Піскорського; творчість останнього, як відомо, відноситься лише до кінця XIX – початку XX ст. Оскільки державна діяльність цього іспанського монарха не була пріоритетним напрямом досліджень самого В.К. Піскорського, посилення на його звернення до даної проблеми в історіографії досить нечисленні й стислі [30, с. 245; 33, с. 447; 36, с. 64, 67]. В багатьох статтях публікація В.К. Піскорського про Філіпа II не згадується, а в деяких випадках вона навіть не включена до списку його робіт [21, с. 58-59]. Що ж стосується творчості деяких інших істориків українських земель Російської імперії (А.А. Дегурова, І.А. Сливицького, М.Н. Петрова), то аналіз їх звернень до епохи правління Філіпа II носить контекстний характер [27, с. 64-65; 28, с. 222, 310, 316-317; 29, с. 216-217].

Таким чином, мета пропонованої статті – на основі вивчення широкого кола джерел (актові промови, лекції, навчальна література, монографії, наукові статті) показати весь спектр оцінок істориків українських земель Російської імперії стосовно державної діяльності короля Іспанії Філіпа II. Ці оцінки, на наш погляд, дозволять, з одного боку, простежити ключові тенденції вітчизняної іспаністики, яка тоді зароджувалась, а з іншого, – з'ясувати ставлення освіченого суспільства XIX – початку XX ст. до абсолютизму.

Епоха Філіпа II привертала увагу вітчизняних дослідників вже в першій третині XIX ст. В означений період єдиним світським вищим навчальним закладом українських земель Російської імперії був Харківський університет, відкритий за університетським Статутом 1804 р. [19, с. 23-36]. Діяльність

Мал. 1. Хуан Пантоха де ла
Крус. Портрет Філіпа II
(XVI ст.)

Філіпа II розглядалась тут на лекціях з нової історії, які, на жаль, не збереглися. Що стосується надрукованих в ці роки робіт, то дослідники Харківського університету зверталися лише до окремих результатів правління Філіпа II.

Перша з таких публікацій – актова промова професора загальної історії, французького емігранта А.А. Дегурова (Антуана дю Гура) „Критика історії та її захист” (1808 р.). Автор наполегливо декларував в ній необхідність поваги до чужої думки та пошук форм співпраці з інакомислячими як шлях до досягнення процвітання будь-якої країни. Так, занепад Іспанії XVI-XVII ст. А.А. Дегуров пояснював, зокрема, вигнанням іспанською владою арабського населення [4, с. 41]. Як відомо, хрещені араби

(мориски) зазнавали утисків протягом усього владарювання Філіпа II, хоча остаточно були вигнані з країни вже після його смерті. А.А. Дегуров не персоніфікував витoki трагедії морисків: ім'я Філіпа II залишається у нього „за кадром”, але пов'язувати це необхідно в першу чергу із самими особливостями стислої актової промови як специфічного жанру публічної університетської наукової апробації початку XIX ст.

Ці особливості жанру офіційної університетської актової промови необхідно враховувати під час аналізу аналогічної публікації ад'юнкта кафедри технології І.І. Дьячкова „Про вигоди торгового балансу” (1825 р.). В тій її частині, яка була екскурсом у середньовічну і нову історію, прикладами для контрастного порівняння вчений зробив Іспанію та Португалію з одного боку, Англію – з іншого. І.І. Дьячков вдало протиставляв протекціоністську політику англійських королів неефективній економічній політиці Іспанії XVI ст., в якій навіть „найжорстокіші узаконення не могли перешкодити вивезенню величезних сум за кордон” [5, с. 9]. Цей процес вчений слушно пов'язував з тим, що „Португалія та Гішпанія, опанувавши золоті копальні Америки, лишили землеробство і взагалі промисловість, гадаючи, що, володіючи золотом, все мати можна” [5, с. 9]. Таким чином, І.І. Дьячков чітко вказав на економічні причини занепаду Іспанії XVI ст., хоча, подібно до А.А. Дегурова, не називав епоху Філіпа II її реальним ім'ям.

Вперше в українських землях Російської імперії ім'я Філіпа II безпосередньо згадується в актової промові вчителя історії Харківської (Слобідсько-Української) гімназії С. Єсікорського „Досвід історичної очевидності промислу Божия в усіх народів та в усіх віках” (1822 р.). Для обґрунтування своєї тези про те, що „статути суду Божого” й опіка Всевишнього „про збереження порядку речей” постійно впливали на європейські держави, – автор звернувся до ключових подій історії Західної Європи XIII-XVII ст., зокрема – Іспанії доби Філіпа II.

Загальновідомо, що однією з найбільш вдалих зовнішньополітичних акцій Філіпа II було приєднання Португалії. Однак, втрата Португалією незалежності в XVI ст. і включення її

території до складу Іспанського королівства С. Єсікорський вважав справедливим покаранням за колоніальний грабунок Америки та Азії й масове знищення португальськими колоніонами місцевого населення [6, с. 17]. У свою чергу Іспанія, „одягнувшись у вбивчі обладунки інквізиції, виробляє такі ж нечувані жахи”, й саме тому „гнів Божий ... вражає державу цю за царювання Філіпа II”, а Непереможна армада, відряджена проти Англії, була розгромлена „десницею Божою у вигляді бурі” [6, с. 17-18]. „Яка очевидність промислу Божого! Яка точність в мірі й відплати!” – підкреслював С. Єсікорський [6, с. 19]. Ця провіденціальна точка зору повністю відображала стан тогочасної вітчизняної історичної науки.

С. Єсікорський навів стислий моральний і політичний портрет Філіпа II. У зображенні харківського історика, це – пихатий „фанатик”, який в пориві „самовпевненості” відправив Армаду проти Єлизавети I (1558-1603), що знехтувала його сватанням. Поразку Армади С. Єсікорський вважав головною невдачею правління Філіпа II. „З тих пір й донині ... нещасна держава ця майже не бачить ясні дні” [6, с. 18]. Тим самим, причини занепаду Іспанії та її подальше відставання від провідних європейських держав у цьому історичному нарисі персоніфіковані в образі Філіпа II.

З середини 1830-х рр, як в Російській імперії, так і в її українських землях починається новий етап вивчення всесвітньої історії. З'являються нові кадри та нові центри цих досліджень – Київський університет Св. Володимира (1834 р.), Новоросійський університет в Одесі (1865 р.), Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (1875 р.). Проте, ці процеси істотно не вплинули на наукові тенденції історичної іспаністики Російської імперії, яка лише зароджувалася. З усіх великих країн Західної Європи Іспанія залишалась найменш вивченою істориками України [28, с. 308]. Як і в першій третині XIX ст., у наступні три десятиліття не буде видано жодної окремої публікації, цілком присвяченої історії Іспанії епохи Філіпа II. Цю епоху дослідники органічно вписували в історію міжнародних відносин XVI ст.

Дана тема, зокрема, розглядалася в магістерській дисертації ад'юнкта кафедри загальної історії Харківського університету І.О. Сливицького „Про вплив колоній на політичні перевороти в

Європі” (1839 р.). Згідно з завданням своєї роботи, автор прагнув показати, як саме вигоди торгівлі й породжена нею пристрасть до географічних відкриттів змусили європейців вести запеклу боротьбу на морях, що в остаточному підсумку „з’явилося потужним двигуном промисловості та плідним органом багатства і могутності європейських країн” [17, с. 5]. Тим самим І.О. Сливицький вірно відводив колоніальній політиці провідних країн Європи колосальну роль у процесі генези капіталізму.

Звісно, не можна визнати абсолютно самостійними багато з цих та наступних висновків харківського вченого. Частина аналітичних узагальнень харківського дослідника зроблена з посиланнями на Ш. Монтеск’є, В. Робертсона й особливо А. Герена. Так, саме за А. Гереном, І.О. Сливицький висловив одну з ключових думок, на жаль, безперечних стосовно головних політичних зіткнень й протистоянь XV-XVII ст.: „Мир між торговими народами може бути лише перемир’ям – і колонії переважно визначають дії політики колоніальних та морських держав” [17, с. 12].

Політика Філіпа II, зокрема, його найбільший зовнішньополітичний успіх – приєднання Португалії – І.О. Сливицький зображував в апокаліптичному дусі. Саме Іспанія в магістерській дисертації харківського вченого змальована найчорнішими фарбами. „Жоден народ, – підкреслював він, – не був таким пагубним для Нового Світу як іспанці, й жоден не відчував так сильно впливу його, як вони” [17, 34-35]. Різно засуджуючи Філіпа II за його провальну економічну політику, ідею „всесвітньої монархії” та розорення заради цієї ідеї самої Іспанії, І.О. Сливицький вважав цілком закономірним те, що „повстання нідерландців і війна з Англією розбили сили Філіпа” [17, с. 38]. Відзначимо, у зв’язку з цим, очевидне упущення автора, а саме: переважно особистістю й політичною волею лише самого Філіпа II він намагався пояснити те, чому Іспанія – тогочасний лідер колоніальної політики – не змогла перемогти Голландію та Англію. Однак, при всіх вказаних упущеннях, незмінними перевагами наукового доробку І.О. Сливицького були його спроби вказати на важливість економічних факторів (розвиток торгівлі та промисловості) в історії міжнародних відносин.

Відомим вченим загальноросійського масштабу, з ім'ям якого пов'язано становлення нових напрямків історичної науки, був професор кафедри загальної історії Харківського університету М.Н. Петров [24, с. 1]. Він став автором першої в Україні роботи, цілком присвяченої історії правління Філіпа II¹. Вже назвою свого нарису – „Філіп II. Падіння Арагонської конституції” (1868 р.) – автор визначив його не лише біографічний, а й соціально-політичний вектор.

У державній діяльності іспанського короля харківський історик виділяв два періоди. Якщо в перший з них (до початку 70-х рр. XVI ст.) Філіп II, на думку М.Н. Петрова, був цілком зайнятий внутрішніми іспанськими справами та війною з „невірними”, – то в другому (з початку 70-х рр. до самої смерті короля) іноземці, які оточували його, вносили „нові ідеї та характер ... в політику мадридського кабінету” [11, с. 500]. „Тоді ж, – акцентував автор, – виникає і та жахлива пам'ять, яку Філіп залишив в історії”, а вся його політична програма тепер включала лише „католицтво і деспотизм” [11, с. 501]. Саме в цей період одним з ключових рішень короля стала ліквідація феодалних „вольностей” Арагона. Між тим, як вважав М.Н. Петров, з усіх „конституцій” іспанських історичних областей саме арагонська була „найцікавішою” й „найоригінальнішою” [11, с. 513].

Суттєвим елементом авторського задуму М.Н. Петрова є спроба порівняти державний устрій Арагона, і в цілому Іспанії, з державним устроєм Польщі, а також показати „подібну військово-аристократичну організацію обох країн” [11, с. 517]. Підкреслимо, що до М.Н. Петрова польський історик І. Лелевель так само визнавав певну схожість Іспанії й Польщі в XVI ст.: і розмірами, і міцністю державних утворень, і вірністю католицизму в епоху Реформації, нарешті, тим, що „Іспанія та Польща з невеликою різницею майже одночасно сходять з висоти своєї величі” [26, с. 5].

¹ У загальноросійській історичній науці першою окремою дослідницькою працею, присвяченою добі Філіпа II, слід вважати статтю професора Московського університету П.М. Кудрявцева „Осада Лейдена”, надруковану в 1856 р. В ній П.М. Кудрявцев гостро засуджував репресії герцога Альби й, таким чином, і політику Філіпа II в Нідерландах. Разом з тим, П.М. Кудрявцев вказував на факти невдоволення Філіпа II діями Альби [25, с. 6, 25, 32], а від нового намісника Рекезенса іспанський король вимагав „вжити більш лагідних заходів” до Нідерландів [25, с. 38].

М.Н. Петров безпосередньо пов'язував процес занепаду Іспанії з особливостями іспанського абсолютизму. Серед об'єктивних причин цього занепаду він виділяв, зокрема, боротьбу королівської влади проти станово-представницьких установ Арагона (т.зв. кортесів), серед суб'єктивних – особливості характеру самого Філіпа II. Хоча М.Н. Петров назвав Філіпа „великим трудівником”, проте водночас відзначав, що „це був один з найбільш бездарних трудівників ... Ніколи не міг він піднятися до загальних широких планів та міркувань і постійно губився й плутався в дрібницях”¹ [11, с. 530]. Однак, яким би антипатичним не був іспанський король харківському професору, якою б регресивною не визнавалася в нарисі відміна монархом „арагонських вольностей”, це не позбавило самі „вольності” від критичної оцінки М.Н. Петрова. „Середньовічні конституції, і навіть найкраща з них – Арагонська, вказував він, – забезпечували права лише небагатьох привілейованих громадян”, залишаючи у „рабстві іншу масу населення” [11, с. 536].

Оцінка М.Н. Петровим результатів правління Філіпа II, подана ним у нарисі, не відрізняється від тієї, що пізніше наведена в його посмертному виданні „Лекцій зі всесвітньої історії”. У цих „Лекціях” Філіп II представлений як „похмурий фанатик католицизму”, а його правління названо „всепоглинаючим деспотизмом”, що зумовив „розпад усіх громадських сил Іспанії” [12, с. 162, 166, 180]. Разом з тим, якщо в „Лекціях” початок занепаду Іспанії М.Н. Петров відносив ще до правління Карла V (1516-1556) (*мал. 2*), „яке закінчилося негативним результатом” [12, с. 48], то в нарисі взагалі не згадується про це. Такі розбіжності пов'язані не стільки з еволюцією поглядів самого автора, скільки з особливостями наукових підходів видавців „Лекцій” – В.П. Бузескула, а потім П.М. Ардашева. Так, в листі П.М. Ардашеву від 5 вересня 1913 р. В.П. Бузескул вказував: „Отримав III-IV т. „Лекцій” М.Н. Петрова у Вашій обробці ... Радий від душі, що „ремонт” цих лекцій був у Ваших руках. Я відчував, що не

¹ Ці та багато інших висновків М.Н. Петрова у багатьох випадках є співзвучні з пізнішими висновками яскравого представника школи „Анналів” Ф. Броделя, автора відомої докторської дисертації „Середземне море і Середземномор'я в добу Філіпа II” (1949 р.) [порівн.: 32, с. 44-45].

в силах більше „ремонтувати” курс М.Н. Петрова ...” [1, л. 1]¹. За час, що минув після смерті М. Н. Петрова, історична наука, зокрема іспаністика, пішла далеко вперед. У свою чергу наукові інтереси В.П. Бузескула остаточно зосередилися на античності, однак потреба в перевиданні робіт М. Н. Петрова збереглася. Актуальність його творчості для молодших сучасників і нащадків ілюструє наступний факт: ключові висновки М.Н. Петрова про державну діяльність іспанського короля були використані в одноіменній праці приват-доцента Київського університету, пізніше – професора Ніжинського історико-філологічного інституту В.К. Піскорського „Філіп II і падіння вольностей Арагона” [13].

У вітчизняній історіографії існує традиція – саме В.К. Піскорського вважати першим іспаністом Російської імперії [23, с. 358; 31, с. 95]. Як автор перших у вітчизняній медієвістиці магістерської (1898 р.) і докторської (1901 р.) дисертацій з історії середньовічної Іспанії, та першої фундаментальної роботи „Історія Іспанії та Португалії” (1902 р.), він, безумовно, гідний такої високої оцінки. Однак, при всіх вагомих досягненнях В.К. Піскорського в галузі історичної іспаністики, варто визнати, – що епоха Філіпа II не викликала у нього істотного наукового інтересу. Більше того, в різних публікаціях авторитетного іспаніста помітні деякі розбіжності у його оцінках діяльності цього іспанського короля.

Наявні розбіжності стануть зрозумілими, якщо ми, всупереч хронології, спочатку звернемося до ключових висновків магістерської дисертації В.К. Піскорського „Кастильські кортеси в перехідну епоху від Середніх віків до Нового часу” (1898 р.). У вступі до неї автор прямо вказував на те, що ще до Філіпа II Карл V позбавив кортеси „характеру станово-представницьких зборів” [14, с. XVII]. Оскільки кортеси в результаті цього „втратили здатність стримувати свавілля королівської влади”, вони не

¹ Сам П.Н. Ардашев видав у 1914 р. першу частину „Хрестоматії зі всесвітньої історії. Нова історія в уривках із джерел”. В ній відсутній параграф, присвячений Іспанії XVI ст., проте, два останніх документа (№ 83. Утрехтська унія; № 84. Загибель Непереможної Армади) мали безпосереднє відношення до державної діяльності Філіпа II [3, с. 220-228].

Мал. 2. Імператор Священної Римської імперії Карл V

змогли перешкодити веденню „загальноєвропейських війн Карла V і Філіпа II, що зруйнували добробут Іспанії” [14, с. 160-162]. Тим самим витоки занепаду Іспанії, подібно до П.М. Кудрявцева, В.К. Піскорський у даному випадку відносив не до правління Філіпа II, а до років врядування його батька.

Проте, в більш ранній публікації „Філіп II і падіння вольностей Арагона” (1894 р.) В.К. Піскорський висловлює, по суті, протилежну точку зору. В ній саме Філіпу II приписується честь ініціатора централізаторського початку. „До Філіпа II, – вказував ніжинський вчений, – монархія ця не мала певного центру, двір королівський не мав постійної резиденції. З часу ж цього володаря в середині Кастилії створюється центр управління, в Мадриді зосереджуються всі важелі адміністрації окремих частин монархії; Філіп II задається метою поставити центральну владу на

таку висоту, щоб координувати і підпорядкувати собі різнорідні елементи монархії, усунути існуюче між ними суперництво й надати їм внутрішню єдність” [13, с. 2]. У новоствореній Філіпом II вертикалі „централізаторської влади” В.К. Піскорський особливо виділяв Верховні Ради „для кожної зі складових частин монархії, в тому числі – Верховну Раду Арагона” [13, с. 2].

Оцінка В.К. Піскорським внутрішніх особливостей Арагонського королівства практично не відрізняється від тієї, яку надав свого часу М.Н. Петров. Подібно до харківського дослідника, В.К. Піскорський вказав у першу чергу на величезний вплив дворянства, „яке ніде в Європі, за винятком хіба однієї Польщі, не користувалося такою безмірною могутністю, як у Арагоні” [13, с. 4]. Тим самим в усьому внутрішньому ладі Арагона, „в його політичних установах і соціальних відносинах у XVI ст. зберігалось ще багато елементів, що перебували у протиріччі з прагненням Філіпа II до абсолютизму й централізації” [13, с. 4].

Такі самі протиріччя, на думку В.К. Піскорського, робили цілком закономірними трагічні події 1591-1592 рр. Результатом багатомісячного королівського „терору”, розв’язаного Філіпом II проти опозиційних йому арагонської знаті та дворянства, стали „істотні зміни в конституційному ладі Арагона”, його підпорядкування „абсолютній владі” іспанського короля [13, с. 17]. Однак, засуджуючи Філіпа II за „прийоми” та результати вибудовування ним нової вертикалі влади, В.К. Піскорський менш критичний, ніж М.Н. Петров в оцінці значення діяльності попередніх арагонських кортесів.

В.К. Піскорський став, як відомо, автором першої в Російській імперії вже згадуваної вище монографії „Історія Іспанії та Португалії” (1902 р.), де у подробицях були відтворені основні віхи боротьби Філіпа II проти вольностей Арагона [15, с. 133-142]. Одночасно в цій роботі докладніше представлена не тільки послідовна внутрішня, – а й багатовекторна зовнішня політика Філіпа II. В книзі В.К. Піскорський, як науковець, залишився вірним раніше висловленому твердженню про те, що занепад Іспанії почався ще за попереднього царювання Карла V. „Підірваний у своїх засадах народний добробут і державне

господарство, з одного боку, з іншого – політична гегемонія над Європою, – такою була спадщина, що дісталася, разом з іспанською короною, сину Карла, Філіпу в 1556 р.” [15, с. 130]. Разом з тим, демонструючи явне протиріччя даному твердженню про час початку господарської кризи в країні, В.К. Піскорський далі відзначав: „Він (*тобто Філіп – С.Л.*) мов би втілював у собі руйнівні й темні сили суспільства, і час його був початком глибокого економічного, духовного та політичного занепаду Іспанії” [15, с. 133].

Деякі оцінки В.К. Піскорським правління Філіпа II виглядають в монографії надмірно категоричними. „Жодна з його грандіозних дій не увінчалася успіхом”, – констатував, наприклад, ніжинський вчений [15, с. 133]. Між тим В.К. Піскорський згадував нижче й про „блискучу” перемогу при Лепанто [15, с. 143], й про приєднання Португалії з її величезними колоніями, в результаті чого Іспанія, як зізнається сам автор, опинилася „на вершині своєї зовнішньої політичної могутності” [15, с. 144]. Така категоричність оцінок та певний дисонанс у висловлюваннях В.К. Піскорського можуть бути пояснені тим, що авторитетний фахівець, з одного боку, підпорядковував свої висновки науковій інерції, котра склалася на початок ХХ ст. в історичній іспаністиці, з іншого – посилював критичність своїх оцінок іспанського абсолютизму під очевидним впливом суспільно-політичної боротьби в сучасній йому Російській імперії. Конституційні очікування його сучасників могли підштовхнути ліберала В.К. Піскорського до пошуку історичних аналогій. Отже, багатьом з думських політиків та пересічних читачів міг здатися доволі „модерним” образ Філіпа II у зображенні дослідника: „Він йшов проти могутньої течії Нового часу”, але цей час „переможно зніс всі перешкоди”, які король „ставив йому” [15, с. 133].

Деякі сучасники М.Н. Петрова и В.К. Піскорського з числа університетських викладачів стали авторами відомих в Російській імперії навчальних посібників. Серед них – професор Київського університету Св. Володимира В.Я. Шульгін й професор Новоросійського (Одеського) університету О.С. Трачевський. І хоча ці підручники призначалися для кадетських корпусів, жіночих інститутів та класичних гімназій, ними, за

відсутності спеціальних університетських посібників, часто-густо користувалися й студенти-історики другої половини ХІХ ст. [порівн.: 22, с. 96; 28, с. 91].

Оцінки правління Філіпа ІІ, наведені в цих підручниках, слід вважати найбільш критичними з усіх, висловлених в Україні у передреволюційний період. В них послідовно проводиться думка про те, що саме Філіп ІІ був головним винуватцем воєнно-політичної катастрофи Іспанії. Так, на думку В.Я. Шульгіна, Карл V „залишив Філіпу і величезну державу..., і величезний флот ..., і даровитих полководців ...; але якщо ми візьмемо до уваги сказане вище, то зрозумілою стає катастрофа, що скинула Іспанію так швидко з висоти її величі” [20, с. 156]. Для В.Я. Шульгіна Філіп ІІ – це „фанатик в релігійних і політичних переконаннях”; „Сорок років, констатує автор, він тривожив спокій цілої Західної Європи”, а його „деспотичне управління” та „страшну систему...зі всією її кривою обстановкою” стосовно Нідерландів київський вчений назвав не інакше як „іспанський тероризм” [20, с. 156-158, 160].

Такі самі „апокаліптичні” фарби для характеристики правління Філіпа ІІ в своїй аналітичній палітрі використав і О.С. Трачевський. Він зображував іспанського короля „вінченим втіленням єзуїтства”, „віртуозом скритності й лицемірства”, „мумією на троні”, „безталанним ханжею”, який „програвав усі великі події” й жадав „перетворити саму живу епоху у могильний спокій” [18, с. 71-72]. „Цей нелюд цілком заслужив прізвисько Південного Демона”, – вважав О.С. Трачевський [18, с. 72]. Хоча він і визнав „ідеалізованим” образ інфанта Дона Карлоса (1556-1568) (мал. 3), яскраво зображеного Ф. Шиллером в одній з його історичних драм, проте, у підручнику одеського науковця викладено історію відносин Філіпа ІІ з його сином як боротьбу двох безкомпромісних та особистих антиподних ворогів – тирана й мученика, переконаних у власній правоті політичних. Між тим сучасник О.С. Трачевського, харківський професор всесвітньої історії В.К. Надлер в публікації „Міфічний елемент в історії” (1887 р.) запропонував критично переглянути історію цих відносин. „Легенда ідеалізувала Дон-Карлоса, – робить висновок В.К. Надлер; вона перетворила його на героя і мученика, вона протиставила його Філіпу ІІ й зробила з нього поборника та захисника ідей релігійної та політичної свободи” [10, с. 14].

Одним з головних векторів політики Філіпа II завжди залишався нідерландський. Зазначений напрямок, причини та хід Нідерландської революції були висвітлені в роботі магістранта університету Св. Володимира, в майбутньому – відомого фахівця з історії Реформації, М.М. Любовича „Марнікс де Сент-Альдегонд як політичний письменник” (1877 р.). Оригінальний студентський опус базується на ретельному вивченні джерел, перш за все, – творів самого Марнікса де Сент-Альдегонда. Ця обставина, поряд з великим обсягом роботи й самостійністю висновків дозволили М.М. Любовичу отримати за нього золоту медаль історико-філологічного факультету. „Його твір, – відзначив у рецензії його вчитель І.В. Лучицький, – є науковою роботою, здійсненою самостійно і з талантом” [8, с. 54].

М.М. Любович засудив політику Філіпа II в Нідерландах, яку ще М.Н. Петров у своїх лекціях називав „системою релігійного терору” [2, л. 68]. В цілому традиційна для вітчизняної науки оцінка заходів іспанського короля в бунтівних областях була доповнена найважливішою характеристикою усього комплексу контрзаходів нідерландських кальвіністів. У національно-визвольній боротьбі нідерландців проти іспанської влади та інквізиції автор відводить Марніксу, як „улюбленому герою Нідерландів”, центральну роль. Аналіз джерел дозволив М.М. Любовичу дати позитивну відповідь на дискусійне в науці тієї епохи питання про авторство Марнікса відносно знаменитого документу „Компроміс”.

Сам документ, на думку М.М. Любовича, свідчить про „політичну геніальність Марнікса”, оскільки він зумів сплотити проти тиранії іспанської корони найрізноманітніші верстви населення [9, № 3, с. 23]. Однак, репресії іспанських намісників та звірства іспанських військ призвели до того, що Марнікс став рішучим прихильником скинення влади Філіпа II й повного звільнення Нідерландів від Іспанії. На тлі діяльності політично гнучкого й талановитого Марнікса М.М. Любович контрастно зображував бездарність та безглуздість дій намісників Філіпа II – герцога Альби, Рекезенса, Дона Хуана, Олександра Фарнезе. І все ж, на наш погляд, автор дещо перебільшував вплив Марнікса на вирішальні події іспано-нідерландських відносин. Так, навіть у скиненні повсталими провінціями влади Філіпа II М.М. Любович

Мал. 3. Син короля Іспанії Філіпа II,
принц Астурійський Дон Карлос

вбачав у першу чергу особисту заслугу свого героя. „Марнікс, – відзначав вчений, – мав повне право дивитись на цю велику подію як на вінець своїх величезних 15-літніх зусиль, безперестанної роботи й невтомної публіцистичної діяльності” [9, №9, 140].

Разом з тим, поразки іспанців у Північних Нідерландах автор слушно вважав закономірним явищем і пов’язував це не тільки із вмілою організацією антиіспанської боротьби в повсталих провінціях, а й особливостями політики самого Філіпа II. До аналізу іспано-нідерландських відносин XVI ст. частково звертався і видатний фахівець з історії міжнародного права, професор Харківського університету Д.І. Каченовський. Ключова серед його робіт – докторська дисертація „Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі” (1855 р.).

Вона була написана на основі історичних джерел, серед яких головне місце посіли загальні зібрання дипломатичних актів та збірки рішень адміралтейських судів. Таким чином, дисертація Д.І. Каченовського становить інтерес в першу чергу для вивчення міжнародних відносин, включаючи боротьбу Філіпа II з повсталими Нідерландами.

З урахуванням особливостей саме цієї боротьби харківський науковець запропонував періодизацію досліджуваного ним явища. Перший період історії європейського каперства, коли „морська війна майже нічим не відрізнялась від піратства”, тривала, на думку Д.І. Каченовського, з XII до кінця XVI ст. „Знаменита боротьба між Нідерландами та Іспанією відкриває новий період в історії каперства”, – констатував він [7, с. 21]. Характерними особливостями цієї епохи Д.І. Каченовський вважав, з одного боку, видачу воюючими державами декретів, котрі узаконювали „вільний грабунок” охочих, спрямований проти нейтральних країн, з іншого – різке збільшення кількості каперів, що становили суттєву небезпеку для міжнародної морської торгівлі. Необхідно акцентувати: Д.І. Каченовський не ідеалізував способи ведення морської війни нідерландськими гезами проти Іспанії. Ці гези, на його думку, не тільки знищили іспанську торгівлю, а й „почали нападати на всіх, не розрізняючи друзів від ворогів, і перетворилися на запеклих піратів” [7, с. 22]. Війна Іспанії з Нідерландами, з точки зору дослідника, стала епохальною подією в історії каперства ще й тому, що з цього часу інститут каперства перетворився на „загальну установу на Заході Європи” [7, с. 24].

Докторська дисертація Д.І. Каченовського стала вагомим явищем у сучасній йому науці. За словами відомого історика права А.М. Стоянова, посилення на книгу „Про каперів” можна було знайти в багатьох новітніх творах західноєвропейських публіцистів [35, с. 8]. Багато положень цієї роботи не втратили своєї наукової цінності й донині.

Інтерес до епохи Філіпа II в історичній науці українських земель Російської імперії зберігався до кінця виділеного періоду. В 1915 р. приват-доцент кафедри історії та викриття західних сповідань Київської Духовної Академії В.Д. Попов опублікував велику статтю „Процес Карранси, архієпископа Толедо (Нарис з

історії іспанської інквізиції XVI ст.)” Це було перше в Російській імперії цілеспрямоване звернення до даної теми, в той час коли навіть у монографії В. Прескотта „Історія правління Філіпа II” опис цього процесу мав відверто контекстний характер.

В.Д. Попов навів основні віхи біографії та стислу характеристику головних опусів Карранси. Зміст нарису київського дослідника і послужний список його героя (цензор інквізиції, активний учасник Тридентського собору, один з найбільш завзятих переслідувачів еретиків в Нідерландах, Толедський архієпископ, канцлер Касталії) не залишають сумнівів у вірності Карранси Католицькій Церкві й Філіпу II. Через цю вагому причину В.Д. Попов активно полемізував у своєму нарисі з іспанським істориком А. де Кастро, який вважав Каррансу еретиком [16, № 10-11, с. 298].

Сам безпрецедентний інквізиційний процес над Толедським архієпископом, що тривав близько 18 років, припав на більшу частину правління Філіпа II і це, на думку київського вченого, не було простим збігом. Весь процес В. Д. Попов слушно трактував як „показник падіння прав та вольностей кліру, і зміцнення авторитету королівської влади” [16, № 12, с. 490]. У другій половині XVI ст. іспанська корона „за допомогою, по суті, свого ж церковно-католицького інституту – інквізиції, тримала у своїх чіпких руках як Церкву, так і духовенство” [16, № 12, с. 490].

Проте, фанатизм Філіпа II В.Д. Попов вірно пояснював не стільки особливостями рис його характеру, скільки загальною політичною тенденцією Іспанії XVI ст. – укріпленням абсолютної монархії та всього „державно-церковного ладу”, „початок” якого було покладено „найкатоличнішими володарями” – Фердинандом й Ізабеллою [16, № 12, с. 490]. Таке трактування дослідника робило Філіпа II лише послідовним продовжувачем, а не творцем усієї вищезгаданої політичної системи. Підкреслимо, що, наприклад той самий В. Прескотт, розглядав це складне питання з альтернативних позицій, доводячи, що врядування Філіпа II „складає різку протилежність правлінню Фердинанда та Ізабелли” [34, с. XIV].

Таким чином, звернення до епохи Філіпа II, аналіз різних напрямків його діяльності здійснювалися в українських землях Російської імперії протягом усього досліджуваного в статті

періоду. Наукову цінність та значення наведених звернень потрібно розглядати з урахуванням загальної, досить низької наукової продуктивності вітчизняної іспаністики, яка тільки народжувалася. Незважаючи на те, що аналізу діяльності Філіпа II цілком було присвячено лише дві публікації (нарис М.Н. Петрова й пробна лекція В.К. Піскорського), мотиваційні оцінки різних векторів внутрішньополітичної, зовнішньополітичної, релігійної, соціально-економічної та правової політики іспанського короля містилися у виданнях різного формату. Серед них – актові промови (А.А. Дегуров, І.І. Дьячков, С. Єсікорський), дисертації (І.О. Сливицький, Д.І. Каченовський), випускні студентські твори та наукові статті (М.М. Любович, В. Д. Попов), навчальні посібники (М.Н. Петров, В.Я. Шульгін, О.С. Трачевський), перше в Російській імперії узагальнююче видання з історії Іспанії та Португалії (В.К. Піскорський).

Всі зазначені звернення мали гострий критичний характер і можуть трактуватися як своєрідна „Антифіліпіада”. Об’єктами критики ставали, насамперед, такі заходи Філіпа II як придушення будь-якого інакомислення, порушення політичних прав підвладних областей, а також деспотичність правління й тотальний релігійний гніт. Найбільш суттєвими розходженнями вчених можна вважати дискусію про час початку економічного та політичного занепаду Іспанії як гегемона Європи. Критика вченими українських земель Російської імперії абсолютистського правління Філіпа II виявилася в першу чергу відображенням тенденцій європейської й загальноросійської історіографії, а в окремих випадках може розглядатися як пошук авторами історичних аналогій двох епох.

Джерела та література: 1. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки Національної Академії наук України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 9753. Бузескул В.П. Письмо П.Н. Ардашеву. 5 сентября 1913 г. – 1 л.; *2.* Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 2048. – Оп. 1. – Д. 61. Петров М.Н. Курс новой истории. Период I. Период Реформации (1882 г.). – 179 л.; *3.* Ардашев П.Н. Хрестоматия по всеобщей истории. Новая история в отрывках из источников / П.Н. Ардашев. – К.: Тип. 2-й Артели, 1914. – Ч. 1. Эпоха Гуманизма и Реформации. – IV, 228 с.; *4.* Дегуров А.А. Критика истории и ее

защитение / А.А. Дегуров // Собрание актовых речей от 30 августа 1808 г. – Х.: Тип. ун-та, 1808. – С. 32-47; **5.** Дьячков И. О выгодах торгового балланса / И. Дьячков // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1825 г. – Х.: Тип. ун-та, 1825. – С. 1-19; **6.** Есикорский С. Опыт исторической очевидности промысла Божия у всех народов и во всех веках. Речь, произнесённая при публичном испытании учеников Слободско-Украинской гимназии / С. Есикорский // Сочинения и переводы студентов Харьковского университета. – Х.: Тип. ун-та, 1822. – С. 1-23; **7.** Каченовский Д.И. О каперах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле / Д. И. Каченовский. – М.: Тип. В. Готье, 1855. – 174 с.; **8.** Лучицкий И. В. [Рец.] / И.В. Лучицкий // Университетские известия. – 1877. – № 4. – С. 53-60 (Любович Н. Марникс де Сент-Альдегонд как политический писатель (1538 – 1598) // Университетские известия. – 1877. – № 3. – С. 1 – 24; № 4. – С. 25-56; № 5. – С. 57-72; № 6. – С. 73-104; № 9. – С. 105-175); **9.** Любович Н. Марникс де Сент-Альдегонд как политический писатель (1538-1598) / Н. Любович // Университетские известия. – 1877. – №3. – С. 1-24; №4. – С. 25-56; №5. – С. 57-72; №6. – С. 73-104; №9. – С. 105-175.; **10.** Надлер В. К. Мифический элемент в истории / В. К. Надлер. – Х.: Изд. Д. Полуехтова, 1887. – 28 с.; **11.** Петров М.Н. Филипп II. Падение Арагонской конституции / М.Н. Петров // Петров М.Н. Очерки из всеобщей истории. – Х.: Тип. ун-та, 1868. – С. 499-536; **12.** Петров М.Н. Лекции по всемирной истории [в обработке приват-доцента В. П. Бузескула] / М. Н. Петров. – Х.: Изд. Д.П. Полуехтова, 1888. – Т. 3. История новых веков. (Реформационная эпоха). – XI , 216 с.; **13.** Пискорский В.К. Филипп II и падение вольностей Арагона / В.К. Пискорский // Университетские известия. – 1894. – № 2. – С. 1 – 18; **14.** Пискорский В.К. Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени (1188-1520) // В. К. Пискорский. – К.: Тип. ун-та, 1897. – 185 с.; **15.** Пискорский В.К. История Испании и Португалии / В.К. Пискорский. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1902. – 198 с.; **16.** Попов В.Д. Процесс Каррансы, архиепископа Толедо (Очерк из истории испанской инквизиции XVI в.) / В.Д. Попов // Труды Киевской духовной академии. – 1915. – № 10-11. – С. 274-317; № 12. – С. 463-490; **17.** Сливичкий И. О влиянии колоний на политические перевороты в Европе / И. Сливичкий. – Х.: Тип. ун-та, 1839. – 88, IV с.; **18.** Трачевский А. Учебник истории. Новая история / А. Трачевский. – СПб.: Изд. К. Риккера, 1889. – Ч. 1. (1500-1750 гг.). – II, 675, II с.; **19.** Университетский устав 5 ноября 1804 г. // Соловьёв И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб., б.г.

- Вып. 1. – С. 23-36; **20.** Шульгин В. Курс истории новых времён для воспитанников и воспитанниц средних учебных заведений. – 7-е изд. / В. Шульгин. – К.; СПб.: Изд. Н.Я. Оглоблина, 1898. – XXVIII, 384 с.; **21.** Будде Е.В. К. Пискорский (некролог) / Е. Будде // Журнал Министерства народного просвещения. – 1910. – № 9-10. – С. 55–59; **22.** Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX в. / В.П. Бузескул. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – Ч. 1. – 218 с.; **23.** Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – 2-е изд. / Е.В. Гутнова. – М.: Наука, 1985. – 480 с.; **24.** Кеда М.К. Михайло Назарович Петров (1826-1887) та його внесок в історичну науку: автореф. ... канд. іст. наук / М.К. Кеда. – К., 2006. – 20 с.; **25.** Кудрявцев П. Н. Осада Лейдена / П. Н. Кудрявцев // Кудрявцев П.Н. Сочинения. – М.: Издание типографии А.А. Карцева, 1887. – Т. 2. – С. 1–54; **26.** Лелевель И. Польша и Испания, историческая между ними параллель в XVI, XVII и XVIII ст. / И. Лелевель. – М.: Тип. Бахметьева, 1863. – 52 с.; **27.** Лиман С.І. Історія середньовічної Іспанії в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 1805–1880-ті рр. / С.І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2006. – Вип. 17. – С. 62-71; **28.** Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.; **29.** Лиман С.И. История средних веков в учебных курсах и творчестве Ивана Александровича Сливичко (1808-1874) / С.И. Лиман // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 1117. – Сер. Історія. – Вип. 48. – Х., 2014. – С. 211-222; **30.** Мильская Л.Т. Русский историк-испанист В. К. Пискорский (1867-1910) / Л.Т. Мильская, И.С. Пичугина // Проблемы испанской истории. – М.: Наука, 1975. – С. 230-249; **31.** Новикова О.О. В.К. Пискорский / О.О. Новикова // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 95-102; **32.** Осіп'ян О. Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи „Анналів” / О. Осіп'ян. – Краматорськ: Тираж-51, 2007. – 176 с.; **33.** Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 3. – 742 с.; **34.** Прескотт В. История царствования Филиппа Второго, короля испанского / В. Прескотт. – СПб.: В тип. И. И. Глазинова и компании, 1858. – XX, 220 с.; **35.** Стоянов А.Н. Воспоминание о Д.И. Каченовском / А.Н. Стоянов. – Х.: Тип. ун-та, 1874. – 10 с.; **36.** Ханина А. З. Некоторые вопросы теории истории в творчестве В. К. Пискорского (Роль народных масс и личности в истории) / А.З. Ханина // Критика буржуазных концепций всеобщей истории. – Казань: КГУ, 1974. – Вып. 3. – С. 52-70.